

DÍTĚ V RODINĚ VYSOKOŠKOLSKY VZDĚLANÝCH PARTNERŮ

V této kapitole bychom si chtěli všimnout některých specifíků v procesu socializace dětí v rodinách dvou vysokoškoláků. Vzhledem k vysoké profesionální stálosti příslušníků akademických povolání (kde i vzestupná mobilita se uskutečňuje vesměs uvnitř povolání, nikoli doškolením či přeškolením na povolání náročnější) a vzhledem k tomu, že dnes už jsou dospělé děti vysokoškolsky vzdělaných párů z padesátých let, máme v těchto rodinách zachycenu v celém věkovém rozsahu zkušenost s principiálně novým typem socializace dítěte.

Zároveň tvoří tato kapitola závěr naší práce, shrnující veškerá naše pozorování. Pohled na socializaci dítěte dává ke shrnutí postřehů a zjištění o povaze rodinného systému ideální příležitost. Dítě je vždycky v rodině socializováno především realitou, v níž rodina žije. Nejde přitom, pochopitelně, jenom a ani především, o napodobování a vědomou reakci na konkrétní příkazy, o uvědomělé přijímání či odmítání toho, co se v rodině dělá či považuje za správné. Podstatná je *neuvědomělá abstrakce obecných vzorů*, ležících za veškerým jednáním a hodnocením, jež se vtiskuje do osobnosti dítěte bez jeho vědomí a bez vědomí jeho rodičů. Obdobně jako se v rodině dítě učí mateřskému jazyku nikoli napodobováním vět, které slyšelo, ale neuvědomělým odposloucháním principů jejich stavby tak, že je pak samo schopno věty tvořit podle abstraktních modelů, jichž si ani není vědomo, tak i v neverbálním chování přejímá dítě socializaci celou „gramatiku“ rodinného systému, aniž by třeba mělo potuchu, že něco takového existuje a že se to uložilo hluboko do jeho osobnosti jako orientující princip, jež bude jednou fungovat i jako osnova organizace jeho vlastního rodinného života.

A nikoli jenom rodinného. Rodina je, jak už jsme se celým pojetím svých pozorování snažili vyjádřit, pro člověka především základním mechanismem homeostázy mezi jeho nejvnitřnějšími potřebami a zájmy a mezi zájmy a potřebami vyšších společenských celků. Vnitřní a vnější role jsou nerozpojitelně prostoupeny a jejich rozlišení je možné jen v analytické abstrakci. V žádném případě však nelze chápat jedny jako instru-

mentální vzhledem k druhým. Člověk neusiluje být dobrým zaměstnancem, aby se projevil jako dobrý otec, ani nemá děti proto, že národní hospodářství potřebuje nové pracovní síly. Každá jeho role je z celospolečenského hlediska cílem sama o sobě a zároveň má instrumentální hodnotu vzhledem k těm ostatním. Celek tvoří vyváženě fungující systém, jenž je jen subsystémem k systémům obecnějším. Udržení rovnováhy uvnitř prvků nižších řádů je stejně důležité jako udržení rovnováhy mezi nimi a celkem. Děti se socializací v rodině učí obojímu, učí se zvládat role rodinné i mimorodinné a učí se také sociálně legitimním způsobům jejich vzájemného vyrovnávání.

I tuto kapitolu začneme od popisu smyslově evidentních charakteristik: jaké jsou základní specifické determinanty situace dítěte v rodině dvou vysokoškolsky vzdělaných partnerů, jak je známe z rutinně sledovaných sociálních indikátorů? Tak především dítě tu vyrůstá častěji samo, bez sourozenců, jako jediné dítě v rodině.⁹¹ Má vesměs starší rodiče než jeho vrstevníci — zejména otcové jsou často starší, už v jeho školním věku většinou překročí padesátku.⁹² Platí to pro všechny tyto děti a pro děti z opakovaných manželství zvlášť. A v opakovaném manželství žije dítě daleko pravděpodobněji než ostatní jeho vrstevníci, ještě častěji však vyrůstá v domácnosti s rozvedenou matkou.⁹³ Méně často žije v třígenerační rodině a k babičce a dědečkovi má často dál než ostatní děti — vysokoškoláci se častěji usadí mimo místo bydliště svých rodičů. Shrnuto a vyjádřeno v jedné větě — je to dítě osamělejší než jeho vrstevníci, má méně intimních sociálních kontaktů.

Na druhé straně to má v životě zase snadnější než mnozí jeho kamarádi. Jeho rodiče mají častěji vlastní byt, mívají modernější byt a jejich byt bývá větší — je daleko pravděpodobnější, že bude mít dokonce pokoj samo pro sebe.⁹⁴ Jak už víme, jeho rodiče mívají vyšší příjem než je průměr, častěji mají auto a zejména chatu. Dynamika příjmu jeho rodičů působí, že jak s přibývajícím věkem jeho potřeby rostou, rostou i zdroje k jejich uspokojování; nepřímý hmotný tlak na to, aby se osamostatnilo,

⁹¹ V ČR v rodinách vysokoškoláků vyrůstá 75,2 % dětí bez sourozence; v rodinách, kde oba manželé jsou vyučeni, nemá sourozence 57,7 % dětí a v rodinách se základním vzděláním vyrůstá jako jedináček 29,4 % dětí. (Datová báze 10.)

⁹² Průměrný věk sňatku mužů v rodinách vysokoškoláků v sledované kohortě byl 27,3 roku, žen 24,5 let. Po 23—24 letech manželství, tedy v době, kdy je mužovi kolem padesátky, je bez závislých dětí jenom 16,4 % takových rodin — proti 35,2 % z rodin vyučených, kde jsou rodiče navíc průměrně o dva roky mladší, protože se berou v mladším věku. (Datová báze 10.)

⁹³ K analýze závislosti rozvodovosti na vzdělání a socioprofesionálním zařazení srovnaj Apendix II.

⁹⁴ Průměrný počet osob na místnost v těchto rodinách je v ČR 1,56, v rodinách vyučených 1,85; průměrná kategorie bytu 1,5, v rodinách vyučených 2,2; na hlavu připadá 13,8 m² obytné plochy, u vyučených 11,9 m² obytné plochy. (Datová báze 10.) Dětský pokoj má 90 % dětí z rodin vysokoškoláků a jen 63 % dětí ro-

přichází podstatně později anebo vůbec chybí. Počet let školní docházky je u něho také v průměru větší, zejména větší je pravděpodobnost studia na vysoké škole.⁹⁵

Větší hmotný prostor není ovšem jediným — a pravděpodobně ani ne hlavním — důvodem větší orientace na studium u dětí z těchto rodin. Vedle vlivů tradice a přejímání vzorů od rodičů rozhodující úlohu to bude hrát životní způsob rodiny: je v něm více stimulů v tomto směru.⁹⁶ Existence psacího stolu v bytě jako místa pravidelného pracovního soustředění je dána u rodin pracovním exponovaným partnerům už z definice souboru: pracovní exponovanost myslíme především orientací na trvalé zvyšování kvalifikace.⁹⁷ V bytě je také častěji knihovna⁹⁸ a rodiče tráví více času četbou. Chodí častěji do divadla a na koncerty a častěji se sami věnují aktivně nějaké kulturně umělecké činnosti; méně času na-proti tomu věnují sledování televize.⁹⁹ Rodiče také častěji cestují a prav-

dičů se základním vzděláním. (Datová báze 8.) Rozdíly, které zůstávají, jsou ovšem nesrovnatelné s propastnými rozdíly v bydlení, které jsme zdělili, a sblížování se realizuje na úrovni, jež byla před třiceti lety asi nepředstavitelná. Ještě po druhé světové válce zjišťuje Uhlíř, že 4,6 % žáků obecných a měšťanských škol v ČSR nespí vůbec v posteli (spí na slavníku na zemi, na holé zemi, na lavičce, na peci apod.). Z těch, kteří spí v posteli, jen 38 % má postel samo pro sebe, 56 % spí s jednou další osobou v téže posteli a 6 % sdílí lůžko se dvěma nebo více osobami (Uhlíř, 1947:193).

⁹⁵ Už u žáků ZDŠ zjistila P ř a d k o v á (1975:122) těsnou závislost prospěchu na vzdělání rodičů. Ve zkoumaném vzorku výborný prospěch mělo 4 % dětí otců se základním vzděláním, ale 55 % dětí otců s vysokoškolským vzděláním. Naproti tomu prospěch horší než 2,5 mělo 17 % dětí otců se základním vzděláním (nevyučených a jen 4 % dětí otců vysokoškoláků. Výborný prospěch mělo 20 % dětí matek se základním vzděláním (nevyučených), ale 52 % dětí matek vysokoškolaček, špatný prospěch má 11 % dětí matek se základním vzděláním, ale jen 5 % dětí matek vysokoškolaček. Výzkum v roce 1981 zjistil vyznamenání u 60 % dětí s vysokoškolsky vzdělaným otcem (u dětí s vysokoškolsky vzdělanou matkou dokonce 74 %), ale jen 14 % dětí rodičů se základním vzděláním. (Datová báze 8.)

⁹⁶ Jak významně ovlivňuje kulturní stimulaci dětí vzdělání rodičů, dokládají výsledky našeho výzkumu starších žáků ZDŠ v malém městě: děti s vysokoškolsky vzdělaným otcem byli s rodiči v divadle z 56 % (s rodiči se základním vzděláním v 27 %), na horách lyžovat v 56 % (15 %), v Praze v 90 % (62 %, mimoškolně se učí cizím jazyku v 40 % (11 %), do lidové školy umění chodí v 29 % (7 %); jen na televizi naopak se víceméně denně dívá 55 % dětí z rodin vysokoškoláků (ale 75 % dětí z rodin respondentů se základním vzděláním). (Datová báze 8.)

⁹⁷ Tamtéž jsme zjistili psací stůl v rodině u 82 % dětí s otcem vysokoškolákem a 42 % dětí z rodin se základním vzděláním.

⁹⁸ Při výzkumu tří malých moravských měst jsme při návštěvách v domácnosti knihovnu nad 500 svazků zjistili v 38 % bytů vysokoškoláků a jen ve 4 % bytů respondentů se základním vzděláním (M o ž n ý, 1970). Celostátní výzkum v ČSR (H e p n e r, 1975) zjistil dotazováním 4–6 % takových knihoven u populace se základním vzděláním a 43 % u vysokoškoláků.

⁹⁹ Tuto tendenci zjistil už P á c l (1973) sekundární analýzou našich výzkumů volného času. Tak podle šetření FSÚ z roku 1969 průměr měsíčních návštěv divadla byl u vysokoškoláků 0,77 měsíčně, u osob se základním vzděláním a vyučených

děpodobnost, že se jejich dítě podívá za hranice ještě než se psychicky a sociálně osamostatní, je výrazně větší než u jeho vrstevníků.¹⁰⁰

Nic z toho ovšem celkem nepřekvapuje; zajímavější je, že i úroveň fyzické kultury rodiny stoupá se vzděláním. Nejen že se zvětšuje podíl času věnovaného sportu a tělovýchově, ale zvýrazňuje se i orientace na pobyt v přírodě a nedivácké sporty s pobytem v přírodě spjaté.¹⁰¹

To všechno z hlediska dítěte znamená více podnětů, resp. převahu podnětů určitého druhu: podnětů zprostředkovaných, kulturně strukturovaných, symbolických. Dítě od útlého věku žije v reflektovanějším a zprostředkovanějším světě. To, že má často méně intimních kontaktů, kompenzuje se mu také tím, že jeho menší a od širší rodiny izolovanější rodina je otevřenější do širší společnosti. Jeho rodiče jsou častěji společensky angažováni, věnují více času veřejné činnosti a funkcím a mají více přátel a známých.¹⁰² V útlém dětství to může být pro dítě handicap, který se však zpravidla postupně změní ve výhodu.

Úvahou o povaze kontaktů se už ovšem dostáváme za hranice behaviorálních zjištění a demografických a ekonomických charakteristik. Vykódovali jsme si jimi vnější obrysy a nyní se pokusíme nahlédnout do vnitřních mechanismů rodiny, v níž dítě pracovním exponovaným rodičům vyrůstá.

SOCIALIZACE DO SFÉRY PRÁCE

Socializace do sféry práce je v moderních společnostech nutně dvou-
stupňová. Spolu s tradičními společnostmi zanikl i stav, kdy otec byl zároveň pro syna učitelem řemesla či hospodářem, který předával synovi nejenom usedlost či dílnu, ale i po svém vlastním otci zděděnou a celo-

jen 0,33; podle téhož šetření se věnovalo ve svém volném čase aktivní umělecké činnosti 12,2 % vysokoškoláků a jen 0,61 % respondentů se základním vzděláním. Televizi naopak věnovali vysokoškoláci 497 minut v týdnu a osoby se základním vzděláním 549 minut v týdnu. Nejnovější šetření (FSÚ 1979—80) tuto tendenci jen zvýraznilo: zaměstnaní muži-vysokoškoláci věnovali týdně divadlu a koncertům 11 minut, četbě knih 162 minut a sledování televize 600 minut, zatímco zaměstnaní muži se základním vzděláním věnovali týdně divadlu a koncertům jen 2 minuty, četbě knih 47 minut, ale zato televizi 803 minuty. (Datová báze 12 a 13.)

¹⁰⁰ V cizině s rodiči vysokoškoláky už bylo 73 % starších žáků ZDŠ, ale jen 27 % z těch žáků, kteří mají rodiče se základním vzděláním. (Datová báze 8.)

¹⁰¹ V Ostravě zjistila Filipcová a kol., že pobytu v přírodě a sportu věnoval vysokoškolák 5 hodin týdně, respondent s nedokončeným vzděláním 2,8 hod. týdně. Poslední šetření FSÚ (1979—80) uvádí u zaměstnaných mužů-vysokoškoláků 51 minut týdně, věnovaných aktivní tělovýchově a sportu; u zaměstnaných mužů se základním vzděláním pouze 30 minut týdně. Ze sportů se u vysokoškoláků vyskytují individuální sporty, jako plavání, a lyžování, u osob se základním vzděláním fotbal a hokej (P á c l, 1973).

životní zkušeností prohlubovanou schopnost na usedlosti hospodařit či v dílně pracovat. Pracovní dovednosti se postupně specializovaly a diferencovaly a jejich předávání převzaly sociální instituce.

Ale ještě před specializovanými dovednostmi, hlouběji ve struktuře osobnosti, leží základní syndrom postojů k práci jako sociálnímu fenomenu — a ten se přejímá už dříve, než přijdou vlastní léta učňovská, a přejímá se především socializací v rodině, dlouhodobým denním stykem a neuvědomělým pozorováním rodičů v zahlédnutých střípcích jejich profesionálních rolí.

Z tohoto hlediska je situace dítěte v rodině pracovně exponovaných partnerů dosti zvláštní. Na svém otci i matce takové dítě častěji vidí, jak to, co dělají, dělají, ale nevidí, co to vlastně dělají a k čemu to je. Výzkumy časových fondů¹⁰³ potvrzují naši zkušenost, že duševní pracovníci si častěji nosí práci s sebou domů, že je u nich obvyklé, že pracují doma anebo se na práci alespoň doma pravidelně připravují. Dítě má tedy možnost vidět své rodiče při práci daleko pravidelněji než například dítě svářeče anebo hutníka. Co ale vlastně vidí? Povaha duševní práce je taková, že dítěti trvá řadu let, než porozumí obsahu práce svých rodičů a ještě déle mu trvá, než pochopí její společenský účel.

Úcta dítěte k otci, která se v tradičních společnostech strukturálně podobá úctě učedníka k mistrovi (otec je tu ten, který „umí“, který ovládá dovednosti zcela zřejmě elementárně potřebné k životu), mění u těchto dětí svou povahu. Je dána mnohem zprostředkovaněji. Nemůže se opírat o zjevnou a bezprostřední užitečnost otcových dovedností, neboť ty nezprostředkovaně užitečné zjevně nejsou. Opírá se daleko více o uznání, jehož se otci dostává od ostatních. O uznání, vyjádřené jednak jeho profesionální prestiží, tedy úctou, kterou k jeho práci či titulu chovají osoby pro dítě významné (např. učitelé), jednak jeho příjmem, tedy úrovní konzumu, neboť tu dítě samo zažívá a může velmi dobře srovnat s úrovní konzumu v rodinách svých vrstevníků.

Domyslíme-li důsledky působení tohoto mechanismu, nejen pochopíme, jak profesionální angažovanost rodičů působí na sociální orientaci dětí, ale i to, jak vlastní děti působí na profesionální angažovanost rodičů.

¹⁰² Na souvislost veřejné činnosti či „společensko-formálních aktivit“ se vzděláním upozornil ve své sekundární analýze také už Pácl (1973). Šetření FSÚ 1979—80 tuto závislost opět potvrzuje: vysokoškoláci-muži věnují veřejné činnosti (výkonu funkcí, účasti na schůzích) 92 minut týdně, muži se základním vzděláním 25 minut týdně. Silnější sociální participace se projevuje nejenom delším časem věnovaným veřejné činnosti, ale také — a to je z našeho hlediska daleko významnější — daleko četnějšími sociálními kontakty, zejména kontakty, přesahujícími okruh příbuzenských vztahů a sousedství (M o ž n ý, 1972a).

¹⁰³ Práce doma ve své profesi není ve výzkumech časových fondů sledována jako zvláštní kategorie; šetření časového fondu Pražanů ale například zjišťuje, že vyučený dělník pracuje mimo pracoviště 1,4 hod. týdně, vysokoškolák ale 5,4 hod. týdně. (Datová báze 14.)

Skutečnost, že vlastní děti jsou jedním z nejdůležitějších zdrojů sociální sebeidentifikace člověka, nebyla snad dosud ani plně doceněna — ačkoli zřejmě mnohé z toho, co lidé dělají v práci, jak se chovají k perspektivám postupu, změny místa, vlivům korumpujícím i stimulujícím lze vysvětlit také tím, že to všechno dělají „před očima“ svých dětí.

Pozice příslušníků inteligence masových profesí je v tomto ohledu značně ambivalentní. Úroveň pracovního výkonu je tu totiž vesměs viditelně označována rozsáhlou institucionalizovanou škálou titulů a hodnotných označení a značným rozptylem platů od průměru,¹⁰⁴ tedy přesně tím, čím je možno dítěti učinit zřejmým, že otec „umí“ něco společensky žádaného. Rodičovství se tak stává stimulem otcovy pracovní angažovanosti. Je to názorně vidět i na vývoji jeho hrubé mzdy. Bude tu namísto mít opět chvíli trpělivosti a věnovat pozornost číslům. Graf 12 srovnává hrubé mzdy mužů v rodinách vysokoškolsky vzdělaných partnerů s dětmi a v rodinách vysokoškoláků bez dětí.

Zajisté nám neunikla podobnost s průběhem křivek Grafu 10 z minulé kapitoly (str. 119), který sledoval, jak na dynamiku hrubé mzdy vysokoškoláků působí vzdělání jeho ženy. Nepřítomnost dětí v rodině je pro muže vysokoškoláka zřejmě obdobně demobilizující jako partnerka s nižším vzděláním, anebo, naopak, jejich přítomnost stimuluje stejně jako žena vysokoškolačka. Přítomnost dětí má ale zřejmě větší váhu. Bezdětní muži s vysokoškolsky vzdělanou ženou mají mzdu jen o něco dynamičtější nežli muži s ženou bez vysoké školy. Nepůsobí tu totiž „efekt přiměřeného handicapu“. V bezdětné rodině dvou vysokoškolsky vzdělaných partnerů nedošlo k otužujícimu působení velké zátěže ve střední fázi rodinného soužití. Bezdětná vysokoškolačka jako partnerka také nestimuluje muže k tomu, aby vysokým výkonem v profesi kompenzoval její dvojnásobný výkon matky a profesionálky.

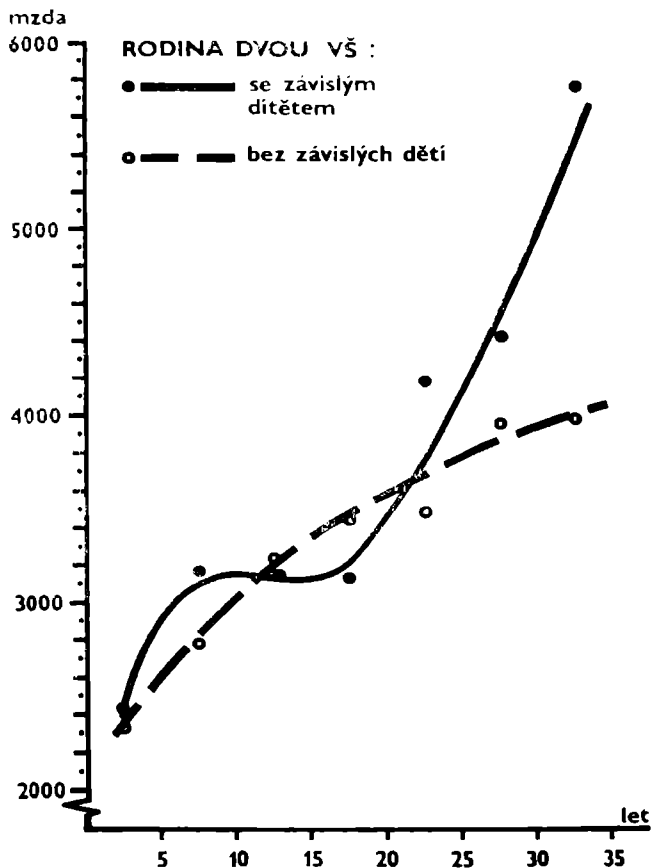
Rodičovství se ovšem může stát nejenom stimulem pracovní angažovanosti, ale i podnětem vnitřní změny v pracovní orientaci. Místo zaměření na vlastní výkon může podporovat zaměření na získávání vnějších distinkcí výkonu, vést k honbě za tituly a k orientaci na příjem a konzum. Takové selhání, motivované (mimo jiné, do jisté míry, v určitých případech) potřebou získat pro sebe respekt vlastních dětí (a falešně racionalizované s pocitem oběti jako „zaměření na děti“) je však často dětmi v průběhu dospívání prohlédnuto a někdy odmítnuto jako kariérismus a projev otcovy vnitřní slabosti. Dostavuje se bumerangový efekt, který u jisté části rodin této skupiny zostřuje konflikt mezi generacemi a dětem komplikuje socializaci. Existence tohoto mechanismu je dobře známa z poradenských kasuistik; jeho frekvenci, stejně jako od-

¹⁰⁴ Směrodatná odchylka od průměrného platu je u vysokoškoláka v ČR 1 148 Kčs, u vyučeného 832 Kčs. (Datová báze 11.)

pověř na otázku, jak často a kdy dítě otcův postoj k práci přejímá a kdy ho odmítá, však zatím neznáme.

Zdroj úcty k matce tradičně ležel mimo sféru práce. Matka získává úctu dítěte především schopností porozumění a vhledu, její autorita je dána spíše citově než rozumově. Matčín partikularismus je komplementární otcovu univerzalizmu. Tyto distinkce (platící ovšem vždycky jen

GRAF 12

**PRŮMĚRNÁ HRUBÁ MZDA MUŽE V RODINÁCH
VYSOKOŠKOLSKY VZDĚLANÝCH MANŽELŮ PODLE
DĚLKY MANŽELSTVÍ A POČTU ZÁVISLÝCH DĚTÍ**

modelově) se v naší společnosti postupně stírají a v rodinách pracovně exponovaných partnerů se stírají velmi výrazně. Matčina pracovní angažovanost přináší s sebou především změnu charakteru jejího komunikačního pole, referenčních skupin a kvality i kvantity sociálních kontaktů. Matka vystupuje z uzavřeného kruhu rodiny. V jistém smyslu se tím její vztah k dítěti uvolňuje, ale v jiném, a zdá se daleko podstatnějším, zkvalitňuje. V rodině se objevuje další osobnost s vlastním sociálním sebevědomím; matka, tradičně závislá ve svých vztazích do širší společnosti na svém muži, získává vlastní systém sociálních kontaktů a ve své profesi vlastní bázi pro svou sociální identitu. Přestává být „paní doktorovou“ či „paní soudcovou“, stává se lékařkou či soudkyní. Její společenská angažovanost, ekonomická nezávislost a myšlenkové návyky z profese mění podstatně její sociální osobnost.¹⁰⁵

Pro socializaci dítěte do sféry práce to znamená, že (vedle zdvojení sociálních vazeb do sféry práce) v rodině jsou k dispozici dva na sobě ne-

¹⁰⁵ Některé naše výzkumy naznačují, že prahem změny, za kterým dnes u nás ženy přestávají radikálně odvolovat své sociální zařazení především od povolání svého manžela, je až vysokoškolské vzdělání. Je to často provázeno, alespoň v první generaci, zvýšenou sebeidentifikací s vlastním povoláním. To je zřejmě zákonité: také sovětské prameny poukazují na těsný vztah mezi mírou pracovní angažovanosti a ztotožněním se s profesí u vysoce kvalifikovaných žen (P a n k r a t o v a, 1978). U nás zjišťujeme, že mnohé aktivity, související se zapojením do širší společnosti, pro něž je charakteristické, že jsou všeobecně čtenější u mužů nežli u žen, vyskytují se u vysokoškolaček náhle častěji než u vysokoškoláků. Zdá se, že po získání postavení, tradičně vyhrazeného mužům, chovají se některé intelektuálky z první generace v jistém smyslu paradoxně jakoby „mužněji“ než muži. Mimovolně projevují tendenci „přehrávat“ svou profesionální roli; to, čemu sociální psychologové říkají „odstup od role“ (srovnej např. G o f f m a n, 1961; Š a k u r o v, 1972 aj.) je u nich daleko slabší než u mužů. Často diskutovaná „dvojitá směna“ zaměstnaných žen tím pak získává nový aspekt, promítá se vedle fyzické i do psychické zátěže. Odstup od role je totiž sociologickým termínem pro označení sociálně standardizovaného mechanismu, jímž se psychika osobnosti brání přetížení a stresu. Goffman velmi pěkně demonstruje na roli chirurga, jak zkušení špičkoví profesionálové mají vypracovány celé systémy zlehčujících gest a rituálů, jimiž snižují napětí před obtížnou operací či v kritických momentech, když se věci nevyvíjejí tak, jak by měly. Zápasí o život pacienta s určitým odstupem, který by se laikovi jevil jako ležérnost. Je to však velmi účinný, přesně vzorovaný postup, jenž jim umožňuje podat nejlepší výkon a dovolí jim podávat ho opakovaně. Nováček v profesi je do těchto rituálů zasvěcován a v metakomunikaci jsou mu sdělovány jeho přesná pravidla a implicitní meze. Pokud tyto implicitní vzorce nezvládne, není plně profesionalizován. (G o f f m a n, 1961:176.) Nelze s určitostí tvrdit, že by muži podporovali ženy při vstupu do náročnějších povolání i tím, že by je uváděli do těchto mechanismů; v každém případě mají ženy nevýhodu, že k nim přišly později. Povahu této nevýhody reflektuje např. Simone Beauvoirová: „Muži si nemohou s plným přesvědčením kleknout před modlami, které sami vymysleli. Ale ženy, když na své cestě dojdou k těmto velkým sochám, vůbec nepomyslí na to, že by je byla něčí ruka vytvořila, a pokorně se jim koří.“ (1966:322.)

závislé vzory profesionální angažovanosti, mužský a ženský. Pro ten druhý je významná určitá kombinace partikularity s univerzalitou; rysy, jež vtiskuje člověku zapojení do velkých sociálních organizací jsou tu zprostředkovávány do „malého světa“ rodiny (tak, jako jsou dnes u nás určité rysy partikularismu zprostředkovávány do světa práce hromadným zapojením žen). Přínosu této historicky nové situace bude možno komplexně zhodnotiti teprve po úplném proběhnutí celého generačního cyklu. Už dnes je však zjevné, že pro socializaci dětí *obou* pohlaví právě pracovní angažovanost matky znamená rozhodující posun v percepce vzájemného poměru mezi veřejným a soukromým v životě každého člověka. Tradiční identifikace privátního s ženským a veřejného s mužským se začíná drolit; jak velké je její tvrdé jádro, ukáže teprve čas. Mladá generace, vyrůstající v rodinách pracovně exponovaných partnerů, však už od prvního prahu vnímání světa inercializuje skutečnost, že oba rodiče, matka i otec, jsou podstatnou částí své osobnosti opřeni do vnějšího světa mimo rodinu. Už dvouleté dítě (nereflektovaně) vnímá, že společenská dělba práce nedělí lidi na ty, jejichž doménou je sféra soukromého a na ty, jejichž doménou je sféra veřejná. Vidí, že distribuce nemá povahu alternativní dělby a neprobíhá mezi rodiči, ale v každém z nich. Všeobecně je uznávaný vliv této skutečnosti na sociální podmíněnost osobnosti našich dcer; je třeba jen připomenout, že působí i na naše syny.

SOCIALIZACE DO SFÉRY RODINY

Zatímco při socializaci do sféry práce funguje dnes rodina jenom velmi zprostředkovaně a v omezené míře, vzory rodinného chování vtiskují se tu dítěti přímo a zprostředkovaná sdělení (školou, hromadnými sdělovacími prostředky . . .) mají až sekundární význam.

Na první pohled je vidět především, jak se dítě doma učí zvládnout ekonomickou funkci rodiny. Pozorováním vlastního otce a matky si osvojuje základní principy mechanismu, který udržuje rodinnou instituci v jejím každodenním fungování. Všimá si dělby práce v rodině a vštěpují se mu jako vzory jejich postoje k vzájemné spolupráci, podpoře a pomoci. Na této rovině jsou si rodiče nejvíce vědomi, že svoje dítě něčemu učí, a dítě, že je něčemu učeno. Současně se však v rodině dítěti vtiskují — a toho jsou si obě strany vědomy už o něco méně — vzory rodičovského chování. Děti obou pohlaví si na svých rodičích budují představu, co to je být matkou a být otcem. Zde jde totiž o učení vysloveně indirektivní a vnějšímu pozorování značně skryté; jeho hranice jsou širší a méně ostré. Nejskrytější a zcela neuvědomělé je však přejímání představ o tom, co to v naší společnosti znamená být mužem či být ženou.¹⁰⁶ Socializace do

¹⁰⁶ Jak už jsme uvedli, některé extrémní feministky v ženském hnutí v kapitalistic-

mužské a ženské sociální role leží jako nejméně zjevná vrstva pod vším rodinným učením a rozsahem svého půdorysu sféru rodiny překračuje: dítě už pozorováním vlastních rodičů získává základní představu o tom, co je ženské a co mužské nejen v rodině, ale i v práci a při společenské angažovanosti; a získává tuto představu nejenom v rodině, ale od prvních kontaktů přesahujících okruh rodiny.

Co se dnes dítě učí o vzorcích zvládání ekonomické funkce rodiny v rodinách pracovně exponovaných partnerů? Po tom, co už jsme zjistili o rodinách vysokoškoláků, musíme konstatovat, že nic diametrálně odlišného. Víme, že v žijící generaci ve střední fázi životního cyklu ani v rodinách žen s vysokoškolským vzděláním a náročným intelektuálním povoláním nepřestala být kuchyně doménou ženy. Domácí práce jsou mlčky rozděleny na mužské a ženské a za mužské jsou považovány ty, na něž dochází jen sporadicky. Muži se více exponují v zaměstnání a pracem v domácnosti se spíše vyhýbají. Tradiční model není narušen ani výrazným přenesením domácích prací na služby a placená pomoc v domácnosti, běžná v první generaci pracujících intelektuálek, téměř vymizela: intelektuálky vesměs vykonávají své povolání navíc k povinnostem hospodyně, tak jako ostatní zaměstnané ženy.

Jistý rozdíl tu však přece je. Zjistili jsme, že právě v rodinách pracovně exponovaných partnerů je dělba práce v domácnosti relativně rovnoměrněji rozložena mezi manžely. Muži tu častěji než v jiných typech rodin připraví nedělní snídaní, umyjí nádobí, nakoupí, uklidí, umyjí okna či převléknou postele; ženy tu častěji samy jednájí s úřady, zařídí vymalování, provedou malou či objednájí velkou domácí opravu. Působí tu zřejmě jak racionálně akceptovaný model egalitární rodiny, tak tlak reality, který nutí manžele pracovně exponovaných žen podílet se více na chodu domácnosti. Dítě tedy inercializuje vzorec egalitárnější dělby práce v domácnosti, a také — což je snad ještě významnější — menšího důrazu na úroveň těchto prací. Nejde jen o to, že v dvoukariérových rodinách prakticky zcela vymizelo domácí samozásobitelství, ale i úroveň údržby bytu a někdy i přípravě jídla bývá v těchto rodinách věnována jen okrajová pozornost.

Konstatovali jsme už, že v první fázi manželství, v době, kdy jsou v rodině malé děti, je to dáno nedostatkem času a často kritickou přetížností obou manželů. Zatímco v tradiční trajektorii životní dráhy byly start a etablování se v profesi, získání bytu, uzavření sňatku, vzájemná adaptace manželů a narození prvního dítěte rozloženy do více než deseti-letí, musí u vysokoškoláků být všechny tyto problémy rozřešeny v prů-

kých státech, zejména v USA, distinkce mezi mužskou a ženskou sociální rolí odmítají a popírají; není snad třeba zvláště zdůrazňovat, že hodnotu unisexu mezi hodnoty socialistické společnosti nepočítáme.

běhu několika prvních let po skončení školy: starty ve všech dimenzích životní dráhy se prakticky kryjí.

Napětí a nerovnováhy tohoto období ovlivňují ovšem rodinu nejenom v její ekonomické funkci; promítají se výrazně i do výkonu rolí rodičovských. I tu pod tlakem reality a jako směřování k ideálu dochází k většímu vyrovnání péče o dítě mezi matkou a otcem, i když i tu otcové mají častěji než v jiných rodinách pocit, že neplní vlastní předsevzetí.¹⁰⁷ Nejvýraznější a z hlediska dítěte nejpodstatnější rozdíl však spočívá ve věku, kdy bývá dítě poprvé svěřeno do péče třetí osoby. Vysokoškolačky až na řídké výjimky nepřerušují kvůli mateřství zaměstnání a často nevybírají ani neplacenou dovolenou, na kterou mají nárok. Neděje se tak z důvodů finančních, ale z potřeby neztratit kontakt s povoláním.¹⁰⁸ Jejich děti nastupují tedy častěji a dříve do jeslí a zejména je častěji k jejich opatrování v raném dětství sjednávána „paní“. Neznamená to, že by v dvoukariérových rodinách byli horší otcové a matky než v jiných rodinách — v jejich postojích však zůstává jistá míra ambivalence. U matky je v intenci angažovat se plně v profesi, konfrontované s intencí prožít plně roli mateřskou; jak ukazují rozbory životních drah vysokoškolaček, v období raného mateřství kladou větší důraz na dítě. U otce je v intenci být netradičním partnerem a sdílet se ženou rovným dílem péči o domácnost a dítě, konfrontované s intencí dosáhnout v profesi stejně, jako dosahují muži v tradičních jednokariérových rodinách; chování se kloní spíše k plnému výkonu v profesi.

To, že obě pohlaví v případě nutné volby dávají přednost tradičnímu řešení, není dáno biologií, ale spíše kulturou. Obě pohlaví jsou totiž pod silným sociálním tlakem, a to nejen svého širokého okolí, ale ovlivňují se i vzájemně: obě strany pro sebe vytvářejí nevědomky situaci rolového konfliktu, označovanou v teorii sociální role jako „konflikt ve sdělovateli“. Muži předpokládají, že jejich ženy udělají nezávislou profesionální kariéru a plně jim to přeji a jsou odhodláni je podporovat; v podvědomí však zároveň očekávají, že jako matky se budou jejich partnerky chovat stejně jako se chovaly jejich matky v tradičních rodinách. Ženy předpokládají, že jejich partneri budou s nimi netradičním způsobem sdílet péči o domácnost a dítě; v podvědomí však zároveň očekávají, že jejich partneri vyniknou v profesi víc než jejich kolegové a zejména víc než ony samy, neboť asociace maskulinity se superioritou je velmi houževnatá a zejména pod prahem vědomí dlouho přežívá.

I tam, kde k takovému konfliktu ve sdělovateli nedochází, působí jeho

¹⁰⁷ Jejich ženy je však častěji než v ostatních rodinách označují za výborné otce.

¹⁰⁸ Anketou v časopisech *Vlasta* a *Slovenka*, o které referuje J a n e č k o v á (1978) bylo zjištěno, že čím vyšší vzdělání, tím kratší průměrná délka neplacené mateřské dovolené. Jako důvod nečerpání zjišťuje náš výzkum u vysokoškolaček významně častěji potřebu neztratit kontakt s povoláním, u dělnic finanční důvody.

kulturní stín. Pro ženu je snad lehčí přestat očekávat, že její muž vynikne v profesi, než pro muže přestat předpokládat toto očekávání — a opačně, pro tradiční formu výkonu mateřské role to platí také. Očekávaná očekávání ovlivňují naše chování často se stejnou silou jako očekávání skutečná; je to jeden z podstatných důvodů, proč vývoj mezilidských vztahů je tak pozvolný a proč se celá sociální nadstavba zákonitě opožďuje za vývojem základny. V rodině přesahuje tento stín zvykového chování hranice generací: orientační rodina ovlivňuje rodinu prokreativní, jež se stává sama rodinou orientační pro rodiny svých dětí, na nichž pak je vždycky znovu, aby samy ve svém rodičovském chování vyrovnávaly rozdíly mezi tradicí mnoha generací a novými sociálními podmínkami.

Děti v rodinách pracovně exponovaných partnerů prožívají tuto situaci rodiny v procesu sociální přeměny v její exemplární podobě. V raném dětství jim pravděpodobně není věnováno nijak méně péče a lásky; jejich rodiče však mají méně jistoty, že „věci jsou tak, jak vždycky byly a jak mají být“: je tu méně spontánní samozřejmosti a více intencionality, reflexe a bdělosti pionýrů. Týká se to i tak hlubiných struktur, jako je charakter a povaha mužské a ženské sociální role. Zjištěné dramatické změny v obsahu těchto elementárních sociálních rolí by byly předmětem zvláštní studie; zde stačí poznamenat, že právě v rodinách vysokoškoláků zjišťujeme u žen výrazný posun k rysům tradičně maskulinním. Pro nás je teď na tom zajímavé to, že — stejně jako u dělby práce v domácnosti a nových prvků v pojetí otcovství a mateřství — je změna vnímána intenzivněji (zejména tím pólem páru, který je blíže jejího těžiště), než jaká ve skutečnosti je a než jak je vnímána partnerem v komplementární roli. Tak mužská a ženská sociální role se v dimenzích tradičních charakteristik maskulinity a feminity zřetelně sblížily — ne však tolik, kolik je to subjekty změny pocíťováno: ženy percipují své muže maskulinnější než oni sami sebe a muži vidí své ženy ženštější, než se jejich ženy samy cítí.¹⁰⁹

Tento pohyb má svou paralelu v pohybu od instinktivního k racionálnímu rodičovství. Exponenciální růst komplexity sociální struktury je nutně doprovázen pohybem od převahy instinktivního či spontánního k převaze racionálního či intencionálního v jednání člověka. Je to historický vývoj a není k tomu co podotknout. Dotýká se i tak elementárních struktur osobnosti, jako jsou ty, v nichž je zakotveno rodičovské chování. Pohyb k racionalizaci je však podstatnou inovací a jako takový je vnímán jako intenzivnější než ve skutečnosti je. V některých případech je provázen difuzním, nejistým pocitem nepřiměřenosti; pocitem, že dítěti (a sami sobě jako rodiči) zůstáváme něco dlužni: totiž to neusilovné, lehké ovzduší spontaneity, jehož je v dramatickém pohybu prudké sociální dynamiky

¹⁰⁹ Srovnej Appendix III.

tak obtížné dosáhnout a jehož hodnotu pro život nám dítě právě svou neztracenou spontaneitou opakovaně připomíná.

Pro spontaneitu se však nelze racionálně rozhodnout; zejména ne v situaci kapacitní tísně, a kterou jsme u tohoto typu rodin už poukázali. V některých případech (když dojde např. k tomu, že koinciduje čas první atestace matky a kandidátského minima otce) nejde navíc často jen o pocit, zakotvený v inercialitě vědomí: v těchto případech jsou i objektivně některé potřeby dítěte odsunovány na později. Inteligentní rodiče ovšem záhy reflektují, že to, co se mohlo (a mělo) odehrát a neodehrálo mezi nimi a tříletým dítětem, nemůže se už odehrát mezi nimi a dítětem šestiletým nebo devítiletým: nikde jinde než ve vztahu mezi rodiči a dětmi neplatí silněji, že nelze vstoupit dvakrát do téže řeky.

Pocit ztráty a dluhu, který tak někde vzniká, ať už racionální anebo — častěji — vyvolaný novostí situace, startuje pak mechanismy splátek a kompenzace. Rodiče, kteří se domnívají, že jejich dítě mělo pod vlivem jejich mladých profesionálních ambicí „tvrďší“ rané dětství, tendují často později ke kompenzačnímu jednání, jež pro dítě v pubertě a adolescenci vytváří podmínky „měkkého“ dospívání. Dalo by se snad říci, že v porovnání jak se standardy v ostatních srovnatelných společnostech, tak ve srovnání s jinými typy rodin u nás, mladí lidé v dvoukariérových rodinách „rodičují“ méně intenzivně v období, kdy mají malé děti, a rodičují intenzivněji ve svém středním věku, kdy jejich děti dosahují už do období dospívání a dospělosti.

Je to dáno souhrou několika činitelů. Především — rodiče v těchto rodinách se cítí jistěji v roli vychovatelů dětí již dorůstajících, kde začíná převažovat i ve výchově charakteru apel na rozumovou stránku; cítí se zkrátka více doma ve sféře, kde je možno komunikovat „na úrovni“, to znamená v systému symbolů a vztahů, obvyklém v akademických profesích. Malé děti intelektuály poněkud matou. Za druhé — a to je snad podstatné — s přibývajícím věkem se sociální prostor rodin tohoto typu soustavně rozšiřuje a skýtá více místa k multidimenzionálnímu rozvoji: po etablování se v profesi zbývá intelektuálům na děti více sil a mají také více prostředků k dispozici. V mnoha případech — za třetí — se naopak zužuje původně dominantní linie profesionální dráhy. Rozbory dynamiky příjmů u vysokoškolaček sledované kohorty ukazují, že jejich kariéra se zatím zastavuje vesměs na nižší střední úrovni řídicí práce asi ve čtyřiceti letech. I u mužů, kde průměrný příjem stoupá trvale až téměř do konce profesionální aktivity, roste s věkem rozptyl příjmů: s přibývajícím léty stále více a více profesionálů sáhne si na svůj osobní strop a odstupuje ze zpřísnujících se podmínek výběru v další soutěži; někdy to nemusí být ani tak ztráta sil, jako spíše dozrání k moudrosti.

Uvolněnou energii pak obracejí dovnitř rodiny, kde mají (vzhledem k svému již zmíněnému pozdnímu rodičovství a dlouhé době závislosti)

děti ve své kompetenci ještě ve svých padesátých letech. Takové „plánované rodičovství“ ve zralém věku, uvážená a prožívaná pozornost k zrání a dospívání vlastního dítěte, záměrná tvorba inspirujícího, harmonického a kultivovaného rodinného ovzduší obohacuje rodiče i děti. Patří nesporně k našim základním sociálním hodnotám; v jistém smyslu je teprve pravým sociálním rodičovstvím, jež dává smysl rodičovství biologickému.

Je v něm však zároveň skryta léčka, v níž namnoze uvíznou někdy i velmi rozumní rodiče. Jak dále fatálně atrofuje míra jejich profesionální kompetence s blížícím se koncem profesionální životní dráhy a s nástupem nové vitální konkurence v profesi, tak stoupá pokušení prodlužovat svou kompetenci přes život vlastních dětí, ač je jim třeba už i přes dvacet; a to pak už není pro žádnou stranu zdrojem obohacení, ale pramenem trpkosti a pocitu křivdy. Není snadné vyhnout se tomuto úskalí, ale má-li rodina tohoto typu úspěšně přejít do závěrečných fází rodinného životního cyklu, do období, kde děti z rodiny odcházejí, aby úspěšně založily svou vlastní a zároveň zachovaly pro obě strany významné vzájemné vztahy, je to sociálně nevyhnutelně nutné.

ZÁVĚR

Kruh střídání generací se uzavírá. Děti odcházejí od rodiny, ve které vyrostly, a zakládají samy své vlastní rodiny. Jejich rodiče vstupují do třetí fáze rodinného cyklu, stávají se opět párem, tak jako když začínali.

V té generaci, kterou jsme sledovali, přestávají tedy být rodinou v užším slova smyslu. Jejich zkušenost je v tomto směru uzavřená. Pokusili se, v sociálně významném rozsahu jako vůbec první generace, uskutečnit na nových základech založený typ uspořádání vztahů mezi mužem a ženou — v rodině konfrontování v individuálním páru, v profesi konfrontování jako muži a ženy v nových vzájemných rolích. Skrze jejich životy se realizovala historická přeměna jednoho sociálního projektu v realitu.

Na zhodnocení výsledků je ovšem ještě příliš brzy; teprve potřebný historický odstup dá vystoupit podstatným konturám toho, co se událo. Máme-li se však pokusit v několika slovech shrnout jejich základní zkušenost, zdá se, že bude spočívat především v prohloubeném pochopení možností a obtíží volby, v hlubinném osobnostním zážitku dialektiky svobody a nutnosti. Obrovská expanse alternativ výběru vytvořila prostor, do kterého tato generace vstoupila s jasným vědomím jeho bohatství; teprve v něm se mnohdy učila chápat, jak těsně souvisí rozšiřující se nabídka *možností* se zvětšující se *nutností* volby. Podobně jako člověk, před kterého byl náhle položen místo jednoho jídla celý jídelní lístek s výběrem jídel, o jakém dosud jen snil, uvědomila si, že může mít různé věci, ale že nemůže mít všechny věci. Člověk má pořád jen jedna ústa a jeden život.

V nebyvalé míře dala ovšem právě v této generaci nová sociální skutečnost člověku šanci vymanit se z limitů tradiční sexuální stereotypizace a přiblížit trajektorii své životní dráhy svým osobnostním vlohám a preferencím. Diagonální symetrie rozložení voleb, kterou jsme zjistili jak ve sféře práce, tak ve sféře rodiny, ukázala, že v dnešní sociální realitě existuje široká paleta alternativních uspořádání vzorců rodinných a profesionálních vazeb, od takových, které se nejvíce podobají uspořádání podle tradičního stereotypu, až po ty, které ho zcela převracejí. Všechny už jsou více či méně sociálně legitimní, každá rodina však realizuje jen jeden z nich.

Jak zareaguje na zkušenost svých rodičů generace dětí z těchto rodin, až se dostane sama do rolí rodičů, nelze beze zbytku předpovídat. Naše analýza se soustředila na dnešní padesátníky, na rodiny, jež prošly téměř celým základním cyklem a jsou ve stadiu, kde je děti opouštějí a stávají se z nich rodiče. Jejím cílem bylo přispět k poznání následků ohromných změn, jež vnesly do naší společnosti radikální otevření sféry práce ženám a s ním spojený dramatický vzestup jejich vzdělanostní úrovně a společenského postavení.

Jsou to však změny tak principiální, že jejich důsledky přesahují hranice jedné generace. Také naše analýza musela nutně zůstat jen parciální. Pro marxistickou sociologii bude velmi významné dále sledovat, jak budou vypadat rodiny dětí z těchto rodin, stejně jako bude poučné pozorovat, jak se vyvine dále vztah mezi rodiči a dětmi této generace, až rodiče dospějí do závěrečné fáze své životní dráhy, ve vzájemném vztahu se stanou tou slabší stranou a všechno, co do svých dětí vložili, bude mít příležitost se realizovat.

Revoluční změnou výrobních vztahů jsme uvedli do pohybu i strukturu tak hlubinné, jako je struktura jedné z nejstarších lidských institucí, rodiny. Víme, že socialismus je programově dynamická společnost. Nepředpokládá, že by se přeměna člověka uskutečnila v jedné generaci, ale neočekává také, že by se u našich dětí zastavila. Trvalá analýza dynamiky mezilidských vztahů v jejich základních sociálních vzorcích, mezi něž vztahy v rodině nesporně náleží, patří tedy a bude i nadále patřit k aktuálním i perspektivním úkolům marxistické sociologie.

